

ЎЗБЕКИСТОНДА ИСЛОМ ДИНИ ТАЪЛИМИ: ТАРИХИ, РИВОЖЛАНИШИ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

**ЎЗБЕКИСТОНДА ИСЛОМ ДИНИ ТАЪЛИМИ: ТАРИХИ, РИВОЖЛАНИШИ
ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ**

1955 йилда 3 та⁵² талаба ал-Азҳар университетига жўнатилган бўлса, кейинги йилларда хорижда таҳсил олиш имкониятига эга бўлган талабаларнинг сони ошиб борган. 1956-1960 йилларда 10 та ва 1961-1985 йиллар оралиғида 20 нафардан ортиқ талаба хориждаги университетларда ўқиш учун жўнатилган. Ҳар бир талаба совет ҳуқуқий идораларининг қаттиқ назоратида бўлиб, совет давлатининг халқаро миқёсдаги обрўсини сақлашга ҳаракат қилганлар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистонда фаолият кўрсатган Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари Диний бошқармасининг 1943-1991 йиллардаги фаолияти ўлка мусулмонлари маданий-маърифий ҳаётида ислом анъаналарининг қайта тикланишида маълум аҳамиятга эга бўлган. Совет тузумининг тазйиқ ва кескинликлари Диний бошқарманинг ички ва ташқи фаолиятига ўз таъсирини ўтказган. Бу жараёнда мусулмонлар ҳаётидаги муҳим ўзгаришлардан бири ислом таълим муассасалари фаолиятига расмий рухсат берилишида кўзга ташланади. Диний бошқарма раҳбарлари диний таълим муассасаларининг ўқув фаолиятини ташкиллаштиришда фаол иштирок этганлар. Бу талабалар сонини ошириш, таълим сифатини яхшилаш ҳамда уларнинг хориж ислом университетларида таҳсил олишлари юзасидан қатор тадбирлар олиб борилганлигида кўзга ташланади.

БУХОРО АМИРЛИГИДА МАДРАСАЛАР ФАОЛИЯТИ ВА УЛАРДА ЎҚИТИЛГАН ФАНЛАР

***Бобожонова Феруза Хаятовна**
БухДУ Бухоро тарихи кафедраси
доценти, тарих фанлари номзоди*

Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани сифатида нафақат Мовароуннаҳрда, балки Марказий Осиё, мусулмон шарқида ҳам машҳур эди. Мадрасани муваффақиятли битирганлардан мамлакат бошқаруви, ҳуқуқ-

⁵² ЎзМА, Р-2456-жамғарма, 1-руйхат, 500-йиғмажилд, 65-66-варақлар.

тартибот ва таълим муассасалари учун кадрлар, уламолар етишиб чиққан⁵³.

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларига келиб Бухоро мадрасаларида нафақат Туркистон, балки Россия империясининг турли ўлкаларидан келган мусулмон аҳолиси вакиллари ҳам таълим олар эдилар⁵⁴. Мадрасалар кичик, ўрта ва йирик мадрасалардан иборат бўлган.

Мадрасалар қурилишига ҳукмдорлар катта эътибор қаратсалар-да, улар хусусий хайр-эҳсон эвазига фаолият кўрсатган. Мадрасалар холис хусусий мулк ҳисобидан қурилиши шарт бўлиб, хон ва амирлар, йирик амалдорлар томонидан бундай иншоотларни давлат мулкидан бунёд этилиши шариатга хилоф ҳисобланган.

Бу даврда Бухоро мадрасаларининг сони ҳақида турли манбаларда ва асарларда турлича маълумот қайд этилади⁵⁵. Н.Хаников мадрасалар сонини 180-200 та, талабалар сонини эса 15-16 минг нафар деб кўрсатган.

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигидаги мадрасалар сонини ўша даврда яшаган Абдурауф Фитрат ва Садриддин Айний 200 та, Садр Зиё 204 та, Муҳаммад Али Балжувоний эса 400 та деб кўрсатади. Хуллас, турли маълумотлар умумлаштирилганда Бухоро амирлигида 200 дан 400 тагача мадраса мавжуд бўлган. Бухоро амирлигига қўшни, илгари мамлакат таркибида бўлган Самарқанд вилоятида 217 та мадраса бўлганлиги назарда тутилса, амирликда 400 тага яқин мадраса мавжудлиги ҳақиқатга анча яқинлиги маълум бўлади⁵⁶. Туркистон генерал-губернаторлиги ҳисоботи билан боғлиқ архив ҳужжатлардан бирида 1914 йилда Бухоро амирлигида 350 та мадраса фаолият кўрсатаётгани қайд этилган.

⁵³ ЎзМА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 26-варақ.

⁵⁴ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1976. I-том. – Б. 88.

⁵⁵ Мирзо Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2008. – Б. 191.

⁵⁶ ЎзМА, 47-фонд, 1-рўйхат, 955-иш, 257-варақ.

Шунингдек, О.А.Сухареванинг фикрича, биргина Бухоро шаҳрининг ўзида 133 мадраса бўлган⁵⁷. Яна бир тадқиқотчи Л.И.Ремпель XX аср бошларида Оренбургда чиқадиган “Шўро” журналининг маълумотларига асосланган ҳолда Бухорода олий даражадаги мадрасалар - 34 та, ўрталари – 35 та, қуйилари эса - 100 тадан ортиқ бўлганлигини кўрсатиб ўтади. Демак, фақат Бухоро шаҳрининг ўзида 170 тадан ортиқ мадраса бўлган.

Мадрасалар катта ва кичик ҳужралардан иборат бўлган⁵⁸. Архив маълумотларига қараганда, Бухоро мадрасаларида ҳужра олган талаба қуйидагича шартномани имзолаган: “1917 йилда Мулло Шоди валади Сўфиназар Бухорои Шариф дорул қозисига келиб, Абдушукур мадрасасининг жанубий томонидаги пастки ҳужрани шариатда саҳиҳ бўлганини иқрор қилганини ва ҳужра ичида бўлган эшик, асбоблар ва бошқа хўжалик нарсалари борлигини, яшайдиган одамлари ҳам борлигини, уларга, ҳеч қандай нуқсон ва қусур етказилмаганини бир қанча гувоҳлар олдида иқрор қиламан”.

Мадрасалар бир вақтнинг ўзида талабалар учун ётоқхона вазифасини ҳам ўтарди.⁵⁹ Ҳужраларда одатда иккитадан, айрим мадрасаларнинг ҳужрасида биттадан талаба яшаган. Масалан, Абдурахмонбой мадрасасида 9 та ҳужра бўлиб, уларда 9 нафар талаба таҳсил олган⁶⁰. Бухоро мадрасалари ўзининг ҳужралари сони билан бир-биридан фарқ қилган. Бизнинг замонамизгача етиб келган ва вақф ҳужжатларида сақланиб қолган маълумотларнинг умумий таҳлили шуни кўрсатадики, мадрасаларнинг ҳужралари сони турлича миқдорда бўлиб, ягона меъёр бўлмаган.

Мадраса фаолиятининг асосий манбаини вақф мулки ташкил этган. Одатда вақф мулкининг катта қисмини ер мулклари (экин ерлари) ташкил этган. Масалан, Бозори Гўсфанд мадрасасига Нурато (Нурота), Шаҳрисабз ва

⁵⁷ Сухарева О. К истории городов Бухарского ханства. – Ташкент: Изд. «Академии наук» Уз ССР, 1958. – С. 57.

⁵⁸ ЎзМА, 323-фонд, 1-рўйхат, 55/16-иш, 1-варақ.

⁵⁹ ЎзМА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 27-варақ.

⁶⁰ ЎзМА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1990-иш, 6-варақ.

Бухоронинг 20 дан ортиқ қишлоқларининг экин ерлари вақф қилиб берилган эди.

Мадрасалар қурилгач, у мадраса бошқарувчиси (мутавалли)га топширилган ва уни қурдирган шахснинг тасарруфидан чиқарилиб, вақф мулкига айлантирилган. Чунки шариатга мувофиқ вақф моли мулк бўлмайди, биров уни эгаллаб, мулк қилиб туrolмайди⁶¹. Вақфдан келган фойдани вақфга тегишли ерларни таъмирлаш, тузатишга сарф қилинади.

Мадрасалар кичик, ўрта ва олий мадрасалардан иборат бўлиб, йирик мадрасаларда вақфдан тушадиган йиллик даромад 40.000-250.000 тангани ташкил этган⁶². Ўрта мадрасаларда эса вақфдан тушадиган йиллик даромад 120 тангадан 3500 тангагача бўлган⁶³. Вақфдан тушадиган йиллик даромад кичик мадрасаларда 500 танга атрофида бўлган.

Кўпинча вақфномалар ҳар ўн йилда янгиланиб борилган. Мир Араб мадрасасининг бир вақфномасида: “Ҳар ўн йилда мутавалли катта-катта олим ва фузалоларни мадрасада йиғиб, мажлис қилиб, вақфномада ёзилган нарсаларни мажлис аҳлига тақдим қилсин. Ва эълон қилсинки, ўша шаҳарнинг ислом қозисининг амри бажарилади. Ўша мажлисда қозининг ҳукми билан вақфнома қайта янгилансин. Ёзувчи ва қоғозларнинг ҳақини мадраса ёки вақфлардан ҳосил бўлган маблағдан берсин. Янгиланган ҳужжат қозининг дафтарида қайд қилинсин”⁶⁴, - деб ёзиб қолдирилган. Вақф қилувчидан бошқа ҳеч бир кишининг вақфни ўзгартиришга ҳақи бўлмаган.

Анъанавий таълим тизимининг юқори босқичи бўлган мадрасага бошланғич таълим маскани - мактабни ўқиб тугатган, 10 ёшдан 40 ёшгача бўлган саводхон шахслар ўқишга қабул қилинган. Мадрасада дарс жараёнлари, одатда ҳар йили октябрь ойида бошланиб, апрель ойигача давом этган.

⁶¹ ЎзМА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш, 23-варақ.

⁶² Остроумов Н П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения. – Ташкент. 1914. – С. 167.

⁶³ Саййид Мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Форс тилидан Ҳ.Тўраев таржимаси. – Бухоро, 2004. – Б. 14.

⁶⁴ ЎзМА, 323-фонд, 1-рўйхат, 16^а-иш, 1-варақ.

Анъанавий қоидага кўра мадрасада ҳафта кунлари 2 га бўлинган: таҳсил кунлари ва таътил кунлари. Таҳсил кунлари шанба, якшанба, душанба ва сешанба. Таътил кунлари (ўтилганларни такрорлаш ва дам олиш) чоршанба, пайшанба ва жума. Масалан, Меҳтар Шофиъи ибн Хўжа Латиф ва Фатҳулла қўшбеги ибн амир Насруллоҳ номидаги мадрасаларнинг вақф ҳужжатида ҳафтада 4 кун дарс бўлиши ёзиб қўйилган. Дарснинг бошланиши қуёш чиқиши билан белгиланган (бомдод намозидан кейин).

Мадрасада таълим олиш уч босқичда амалга оширилган: бошланғич (адно), ўрта (аврот), юқори (аъло)⁶⁵. Талабалар ўқув курсига қараб эмас, балки қайси китобни ўқиётганлигига қараб жамоа-гуруҳларга ажратилган. Жамоа-гуруҳ сони талабалар миқдори ва мадрасанинг катта-кичиклигига қараб белгиланган. Катта мадрасаларда ҳар бир гуруҳда 5-10 нафардан 20 нафаргача талаба таҳсил олган.

Мадрасаларда ўқитиладиган илмлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Араб тили грамматикаси: сарфи (морфология), наҳви (синтаксис), арабча нотиклик, араб тарихи, Қуръонни ўқиш илми ва илмий мунозаралар маданияти. 2. Илоҳиёт ва қонуншунослик: Қуръон тафсири, ҳадис, фикҳ, диний ақидалар, мерос тақсимооти ҳақида таълимот (Фароиз), қонуншунослик асослари. 3. Фалсафа: мантиқ, риёзиёт, жуғрофия, астрономия, тиббиёт, кимё ва табиий фанлар, фалсафа.

Мадрасада таълим жараёни араб тилини ўрганишдан бошланган. Энг аввал умумий курс сифатида “Аввали илм” ўқитилган⁶⁶. (“Аввали илм” китоби ислом динининг асосларини ўргатувчи савол-жавоб тарзида тузилган форс тилидаги ўқув қўлланмаси бўлиб, унда “Аввали илм нимадир?” деган саволга Аллоҳни таниш, Пайғамбарни тан олиш, Шайтонни англаш деган жавоб берилган). “Аввали илм”дан сўнг араб тили грамматикаси морфологияси буйича

⁶⁵ ЎзМА, 47-фонд, 1-рўйхат, 333^а-иш, 96-варақ.

⁶⁶ ЎзМА, 47-фонд, 1-рўйхат, 333^а-иш, 58-варақ.

форс тилида ёзилган “Бидон” ўқитилган⁶⁷. Иккинчи йили араб тили морфологияси буйича араб тилида ёзилган “Занжоний”, форс тилида “Муиззий”⁶⁸ китоблари ўқитилган. Бу бошланғич мактаблардаги араб тили дарсларини такрорлаш эди. Учинчи йилдан бошлаб араб тили грамматикаси чуқур ўзлаштирила бошланган. Шу йили “Кофия” ўтилган. “Кофия” араб тилида ёзилган араб тили грамматикасидир. Унда араб тилидаги феъл, от ва ҳарфлар ҳақида маълумот берилган. Тўртинчи йилдан еттинчи йилга қадар “Шарҳи Жомий”⁶⁹ (Абдурахмон Жомий томонидан Кофияга ёзилган шарҳ)дан “Кофия”нинг “Ал-марфуъот”, “Ал-мажрурот”, “Ал-мансубот”⁷⁰, “Ал-Мабниййот” қисмлари ўргатилган. Буларнинг бари араб тилидаги от, феъл, сўз, бирикмалар ва келишикларни ўқитишга бағишланган. Саккизинчи йилда юқоридаги китобнинг “Ҳамд” (юқоридаги китобларнинг бошланиши, яъни Аллоҳга ҳамду санолар айтиш қисми) ва “Баҳси исм” (ҳамддан кейинги қисмларида Куфа ва Басра олимларининг баъзи қоидалар бўйича тортишган баҳслари) қисмлари ўқилган. Тўққизинчи йилга келиб “Қутбий” хошиясидан (араб тилида ёзилган морфология) “Ва роттабтуҳу ʼала муқаддима” (муқаддимада тартиб бердим, сўзнинг қаерда келтирилганлиги бу фикр муқаддимасида айтилган) ўрганилган. Ўнинчи йили – “Ақойид Ҳамди”⁷¹ китобида оятлар, ҳадислар мисолида эътиқод масалалари ўрганилган (Аллоҳни тан олиш, охиратга ишонч, ғойб олами ва ҳ.к.). “Ҳамди Ақойид”- “Ақоид” китобининг ҳамду санолар қисми саналган. Кейинги йилларда “Ақоид”нинг “Баъд” (кейин, асосий мақсадга ўтишдан олдинги сўз), “Самава” (осмонлар), “Ҳақойиқ ул-айша” (нарсаларнинг ҳақиқати, Аллоҳ яратган нарсаларнинг ҳаммасини ҳикмати ва ҳақиқати бор) бўлимлари, босқич, шарҳлар асосида ўрганилган. Ўн тўрт, ўн

⁶⁷ ЎзМА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 61- иш, 22-варақ.

⁶⁸ ЎзМА, 47-фонд, 1-рўйхат, 333^а-иш, 58-варақ.

⁶⁹ Бухоро Давлат меъморий-бадиий музей-қўриқхонаси қўлёзма фонди. 4826н/в. инвентар.

⁷⁰ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 238.

⁷¹ Имоми Таҳовий. Ақоид. – Тошкент: Мовароуннаҳр. 1992. – Б. 3.

бешинчи йилларда “Таҳзиб” (эътиқод ҳақидаги) китобининг “Ҳамд” (ризқ берилган учун, бизга шу илмни осон қилганинг учун ҳамду санолар бўлсин) ва “Таърифи илм” (илмни таърифлаш, асосан муқадимасида келтирилади) қисмлари ўргатилган. Ўн олтинчи ва ўн еттинчи йилларда “Ҳикмат ул-айн” (араб тилида ёзилган мантиқ) китоби ва унинг шарҳлари⁷² ўргатилган. Ўн саккизинчи ва ўн тўққизинчи йиллар Илми каломга оид қисман илоҳиёт, қисман мантиққа оид “Мулло Жалол”, Ҳадиси шариф китоблари ўқилиб, шарҳ қилинган. Қуръон тафсирларини ўзлаштирилиши билан, Бедилхонликни тугаши билан мадрасадаги ўқув курси яқунланган⁷³. Қуръон тафсири бўлган Юсуф Байзавийнинг форс тилида ёзилган “Тафсири Байзавий” деган асаридан икки сура ўқитилиб, шарҳ қилинган. Мадрасаларда араб тилини ўқитишга анча кўп вақт ажратилган, бунинг сабаби ушбу тилнинг мураккаблиги ва ўзига хослиги билан боғлиқ бўлган.

Мадраса талабалари томонидан араб тили грамматикаси ўзлаштириб бўлингач, ўқув курси икки бўлимга: умум таълим курси – мушкилот ва фикҳ курси – масала бўлимларига бўлинган⁷⁴. Бу бўлимлардан қайси бирини ўқиб чиқиш мадраса талабасининг хоҳиш-истакларига қараб аниқланган. Улар истасалар ҳар икки бўлимни ёки алоҳида мушкилот ё масала курсидан бирини ўқиб тамомлаши мумкин бўлган. Н.Ханиковнинг қайд этишича, мадрасада тўлиқ курсни ўқиб чиқиш учун талабалардан 137 та китобни ўрганиб чиқиши талаб этилган ва булардан салмоқли миқдори фалсафа ва мантиқ фанларига тўғри келган.

Умумтаълим курси бўйича таҳсил олишни танлаган талабалар асосан Шамсия (мантиқ), Ҳошия (юқоридаги китобга қўшимча, шарҳ ва изоҳлар), Ақоид (Калом илми ёки ақидалар ҳақида таълимот - ислом илоҳиёти), Тазҳиб (диалектика), Ҳикмат ул-айн (метафизика ва физика

⁷² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. – Б. 239.

⁷³ ЎзМА, 1-фонд, 12-рўйхат, 1-иш, 88-89-варақлар.

⁷⁴ ЎзМА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 61-иш, 22-варақ.

дарслиги), Мулла Жалол (қисман мантиқ, қисман илоҳиёт), Тавзиҳ (Қуръон, ҳадис, ижмо ва қиёс ҳақида умумий тушунчалар берувчи фан), Мишкоти Шариф (ҳадислардан сабоқ берувчи фан), Тафсири Қози Байзавий⁷⁵ каби предметларни ўзлаштириш билан чекланган.

Мадрасаларда масала курси ўтиляётганда эса буларга қўшимча равишда Фикҳи Кайдоний (шартли ва шартсиз мажбурий амаллар, маъқулланувчи ва манъ этилувчи хатти-ҳаракатлар ҳақидаги таълимот), Мухтасар ул-виқоя (дин ва фуқаролик ҳуқуқининг қисқача баёни), Шарҳ ул-виқоя (Виқоянинг шарҳи), Ҳидоя-и-шариф (Мухтасар ул-виқояда қисқача кўриб чиқилган масалалар мукаммал берилган китоб) каби китоблар ўқитилган. Мадрасада айрим фанларни чуқур ўзлаштиришни истаган талаба алоҳида қўшимча дарс олиб, мустақил шуғулланган. Яхши, қобилиятли талабаларга бу даврда китоб ўқиш тавсия этилган. Бундай талабалар Қофиянинг шарҳларини ўқишган. Шундан кейин эса улар Шамсия, Шарҳи Ҳошия ва Мир-Саид-Шариф дарсликлари бўйича араб тили мантиғини ўрганишган.

Бухоро мадрасаларида таҳсил олган талабалар кўпинча кунжаки домладан дарс олишган. Кунжаки домланинг асосий вазифаси мадрасада белгиланган муайян курс ёки китобни ўрганишда қўшимча шуғуллантиришдан иборат эди⁷⁶. Бошқача айтганда, ҳозирги замон репетитор домласига ўхшаб кетарди. Масалан, бир талаба кунжаки домла олдида кунда бир дарс, яъни “Қофия”, “Шамсия” (мантиқ) ёки “Матни ақоид”дан қўшимча дарс ўқир эди. Айнан шу талаба ушбу домла олдида ёки бошқа бирор кунжаки домла олдида дарсхонада ўқийдиган (яъни мадрасада белгиланган тартибдаги) дарсни ҳам ўқирди. Шундан кейин мазкур талаба дарсхонада ўқиши лозим бўлган дарсни дарсхона домласи (мударрис) бўлган катта домла олдида такрор ўқирди. Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўлиб турардики, айрим сабабларга кўра (масалан, дарсни яхшироқ ўзлаштириш учун ёки домла билан яқинроқ алоқада бўлиш учун) бир талаба бирор дарсхонага

⁷⁵ ЎзМА, 47-фонд, 1-рўйхат, 333^a-иш, 59-варақ.

⁷⁶ ЎзМА, 1010-фонд, 1-рўйхат, 20-иш, 6-варақ.

бориб дарсни учинчи бор ўқиши ҳам мумкин эди. Шундай қилиб, талаба кундалик дарсни икки, уч, баъзан тўрт жойда ўқирди.

Бухоро мадрасаларини тугатган талабаларга махсус гувоҳнома берилган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида Самарқанддаги Улуғбек мадрасасини тугатган балхлик Шамсиддин Муҳаммадга берилган гувоҳнома-санаднинг нусхаси сақланмоқда Унда мадрасада ўқитилган фанларнинг номлари келтирилган⁷⁷. Қўлимиздаги айрим хужжатлар – *ижозатномаларда* устоз домлалаларнинг ўз шогирдларига дарс бериш ҳуқуқини берганлари ёзилган.

Бухоро мадрасаларида вақф қилинган мол-мулкдан белгиланган тартиб бўйича фойдаланиш учун алоҳида қоидага амал қилиш талаб этилган. Масалан, талаба мадрасада таҳсил олиш, унинг ҳужрасида яшаш, молиявий таъминот олиш учун ўрнатилган ички тартиб-қоидага риоя этиши шарт эди. Талабалар узрли сабабсиз мадрасани маълум муддатга тарк этиши мумкин эмасди. Акс ҳолда бундай талаба ўқиш ва яшаш жойидан маҳрум этиларди. Ушбу муддат ҳамма мадрасада ҳам бир хил қилиб белгиланмаган эди. Масалан, бу муддат асирий мадрасасида 40 кун, Абдуллахон мадрасаларида (ғарбий ва шарқий) 60 кун, Авазбой араб мадрасасида эса 70 кун деб белгиланган⁷⁸.

Бухоро мадрасаларида талабаларнинг тарбиясига алоҳида эътибор берилган. Айни ҳолда, талабаларнинг ялқовлик ва хусусан, ахлоқсизлик қилишига йўл қўйилмаган. Мадрасалардаги тарбия жараёнини шартли равишда иккига ажратиш мумкин: 1) таълим жараёни самарадорлигини таъминлашга қаратилган тарбиявий чоралар; 2) таълим билан узвий боғлиқ бўлган ахлоқий тарбияга йўналтирилган чоралар. Масалан, Ғозиён мадрасаси вақфномасида тарбиявий тадбирлар аниқ кўрсатилган. Кўпинча чора-тадбирлар моддий жазо шаклида бўлган. Дарсларни ўзлаштириш соҳасида

⁷⁷ Ахмедов Б. Улуғбек. Историческая повесть. – Ташкент: Камалак, 1994. – С. 109.

⁷⁸ ЎЗМА, 126-фонд, 1-рўйхат, 1995-иш, 4-варақ.

таълим дастурининг бажарилмай қолган қисми аниқланиб, бундай талабаларнинг ўқиш натижалари қониқарсиз ҳисобланган ҳамда улар мадраса хужрасида яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган ва уларга нафақа бериш тўхтатилган. Яна бир жазо чораси: агар талаба бир ҳафта давомида дарсларга узрсиз қатнашмаса, унинг нафақаси тегишли миқдорда камайтирилган⁷⁹, агарда талаба мадрасада олти ой кўринмаса у умуман нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган.

Ахлоқий тарбия бериш ҳам моддий жазо асосига йўналтирилган эди. Абдуллахон мадрасасининг вақф шартига кўра, талаба тартибга хилоф ишлар билан шуғулланса, хужрадан қувилиб, ўқишдан ҳайдалган⁸⁰. Албатта, гуноҳкорларга нафақат моддий жазо, шу билан бирга маъмурий жазо чораси ҳам қўлланилганлигини манбалар тасдиқлайди. Хулқи яхши бўлмаган ва ношаръий ишлар билан машғул талабалар мадрасадан қувилган.

Амирлик ҳудудидаги мадрасаларда араб тилида ёзилган “Дарс жараёнларининг қоидалари” деб номланган тўпламда талабаларнинг юриш-туриши ва тартиб-интизомлари ҳақида маълумот берилган⁸¹. Мадрасаларда кўнгилхушлик қилишга рухсат берилмаган. Масалан, Мир Араб мадрасасининг вақфномасида келтирилишича, вақтини ўйин-кулгу, қўшиқ, куй эшитиш билан ёки беҳуда амал билан машғул бўлиб, бемаъни нақш ва расмлар чизиб, вақтини зое кетказганлар беъмани ишлари учун огоҳлантирилиши, шунда ҳам улар қайтмаса, мадрасадан чиқарилиши алоҳида таъкидланган.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги мавжуд мадрасалар, яъни ўқув юртлири сон жиҳатдан, ўқишни истаган барча ёшларнинг билим олиш эҳтиёжини қондириши учун етарли бўлса-да, ўқитиладиган фанларнинг таркиби асосан, ислом таълимоти ва мусулмон ҳуқуқи билан узвий боғлиқлиги, дунёвий билим

⁷⁹ Қазоқов. Б. Бухоро эски мадрасаларида таълим ва тарбия // Бухорои шариф, 2006. – 28 июнь.

⁸⁰ ЎзМА, 323-фонд, 1-рўйхат, 55-иш, 2-варақ.

⁸¹ Бухоро Давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси қўлёзма фонди. 14440/11 инвентар.

етишмаслиги уларнинг тараққиётига тўсиқ бўлди. Бир томондан, мадрасалар талабаларнинг маънавий қиёфасини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этиб, уларда халқимизнинг минг йиллар давомида шакланган анъаналари, урф-одат, ахлоқ-одоб меъёрлари, тарихий-миллий қадриятларини сақлаб қолишга, уларни камтар, хушмуомалали, ростгўй, олижаноб, сабр-тоқатли, ҳалол қилиб тарбиялашга ёрдам берган. Иккинчи томондан, ўқитиш асосан XI–XII асрларда яратилган китобларни мутолаа қилиш билан чекланиб келганлиги, умумий тараққиётни кўзлаб аниқ тузилган дастурнинг йўқлиги, таълим тизимида бир қанча қийинчиликларни келтириб чиқарди ва жамиятнинг иқтисод, савдо, қишлоқ хўжалиги, фан, тиббиёт каби соҳаларида муаммоларни ечишга хизмат қилмай қўйди.

ВОЗРОЖДЕНИЕ ИСЛАМСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СССР В 1945–1965 гг.

В.А. Ахмадуллин

*Профессор Финансового университета при Правительстве
Российской Федерации, старший научный сотрудник
Московского исламского института, старший научный
сотрудник Болгарской исламской академии
доктор исторических наук, доцент*

Смягчение религиозной политики руководства СССР с первых дней Великой Отечественной войны подтолкнуло Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ) просить высшие эшелоны власти разрешить открыть медресе. Совет по делам религиозных культов при Совете народных комиссаров СССР (СДРК) 6 сентября 1945 г. доложил Правительству СССР о просьбе САДУМ открыть медресе в Ташкенте на 30 студентов и Бухаре на 60 человек. СНК СССР принял 10 октября 1945 г. распоряжение № 14808-р, утвердившее это предложение. Поэтому СНК УзССР 29 ноября принял постановление № 1879-212с «О разрешении

Духовному управлению Средней Азии и Казахстана открыть два духовных училища», обязавшее УДА сдать САДУМ по договорам пользования медресе Баракхан (Ташкент) и Мир-Араб (Бухара). Горисполком Ташкента должен был передать здания медресе Баракхан до 1 января 1946 г., обязав САДУМ поддерживать их сохранность и согласовывать все переделки зданий с Управлением по делам архитектуры при СНК УзССР (УДА)⁸².

В отчете за IV квартал 1945 г. уполномоченный СДРК по УзССР доложил о передаче САДУМ зданий двух медресе, что не соответствовало действительности. Председатель СДРК И.В. Полянский 10 января 1946 г. подписал «Справку о религиозных организациях мусульман и сектантов (евангельских христиан и баптистов) в Узбекской ССР по состоянию на 1-е января 1946 года». В ней отмечено, что САДУМ «открывает медресе в Ташкенте на 30 чел. и в Бухаре на 60 чел.». В силу самых разных причин СНК УзССР 22 февраля 1946 г. принял решение о переносе открытия медресе Баракхана на апрель. Но в 1946 г. заработало только Мир-Араб. Одной из главных причин открытия Баракхан только в 1956 г., была позиция секретаря ЦК КП(б)Уз по пропаганде М.Г. Вахабова. Он приказал не освобождать здание, часть которого занимала артель слепых. В апреле 1946 г. он указал уполномоченному СДРК по УзССР затягивать вопрос с Баракханом, составить список узбекистанцев, подавших заявления на учебу, и указать их адреса. М.Г. Вахабов 15 декабря 1948 г. пояснил члену СДРК Н. Тагиеву, что в УзССР много безработных мулл, поэтому решение открыть два медресе было ошибкой, но предложил увеличить количество шакирдов в Мир-Арабе⁸³.

В 1945 г. САДУМ разослало квоту по набору учащихся. Она превышала разрешенный набор на 10%: КазССР и УзССР

⁸² ГАРФ. Ф. Р-6991. Оп. 3. Д. 10. Л. 75–77; Д. 21. Л. 68, 103; Д. 966. Л. 170, 208; Д. 1356. Л. 12; Оп. 4. Д. 73. Л. 5; Ислам и Советское государство... С. 41, 67.

⁸³ ГАРФ. Ф. Р-6991. Оп. 3. Д. 34. Л. 16, 45; Д. 963. Л. 43, 70, 97, 108–113, 115, 120, 133, 146; Д. 965. Л. 215–216; Д. 1356. Л. 11, 12.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
--------------	---

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ТАРИХИ МУАММОЛАРИ ШЎЪБАСИ

М. Муҳаммадсиддиқов. Марказий Осиё давлатлари ижтимоий-сиёсий жараёнларида дин омили.....	5
З. Исломов. Ўзбекистонда диний-маърифий соҳадаги илмий тадқиқотлар таҳлили.....	10
Ў. Султонов. Тошкент мадрасалари моддий таъминоти муаммолари тарихидан.....	14
Н. Муҳамедов. Тошкентдаги “Мўйи муборак” мадрасаси – ислом маданиятининг ноёб обидаси.....	19
А. Абдуллаев. Бароқхон мадрасаси фаолияти.....	23
А. Одилов. Ўзбекистонда диний таълим ўқув юртлари фаолияти тарихидан.....	27
Д. Абдуллаев, А. Ўткиров. Ўзбекистонда диний-маърифий соҳаларда хайрия ва ҳомийлик фазилатлари: “Вақф” хайрия жамоат фонди фаолияти мисолида.....	31
З.Халилова. Ўзбекистон ислом диний таълим муассасалари фаолиятида уламоларнинг ўрни (1946–1991)...	35
Ф. Бобожонова. Бухоро амирлигида мадрасалар фаолияти ва уларда ўқитилган фанлар.....	42
В. Ахмадуллин. Возрождение исламского образования в СССР в 1945–1965 гг.....	52
Ф. Сувонов. Тафсир ан-Насафий асарининг ўзига хос жиҳатлари.....	61
Б. Азамов. Ҳаким Термизийнинг Қуръон ва суннатдаги масаллар жанрига оид асари.....	65
П. Каттаев. Улуғбек мадрасаси.....	71
Р. Махсумхонов. Абу ҳафс Насафий ва унинг “Ал-Явоқит фи-л-мавоқит” асари.....	74
Т. Нуридинова, Ф. Ерназаров. Ўрта осиядаги мадрасалар тарихига доир.....	77